

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

Кваліфікаційна робота магістра

з теми: **«МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ ВІДНОВЛЕННЯ ФАРБОВОГО ШАРУ
КАРТИНИ (НА ПРИКЛАДІ ІКОНИ «ПОКРОВА БОГОРОДИЦЬ» ХІХ СТ.
З ФОНДІВ К-ПДІМЗ)»**

Виконала:
Альона Іванівна БРИЖАК,
здобувачка групи РТМ1-М23
спеціальності 023 Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація,
за освітньою програмою
Реставрація творів мистецтва

Науковий керівник:
Ірина Василівна ПАУР,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри образотворчого і
декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

Рецензент:
Наталія Олексіївна УРСУ,
доктор мистецтвознавства, професор

Кам'янець-Подільський – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 СТАНОВЛЕННЯ ЗАСАД НАУКОВОЇ РЕСТАВРАЦІЇ МАЛЯРСТВА В УКРАЇНІ.....	6
1.1 Особливості формування української реставраційної методики.....	6
1.2 Вітчизняний досвід реставрації живописних творів.....	13
РОЗДІЛ 2 СУЧАСНІ ПРИЙОМИ ВІДНОВЛЕННЯ ФАРБОВОГО ШАРУ.....	20
2.1 Різновиди та причини втрат фарбового шару.....	20
2.2 Методи відновлення фарбового шару на дерев'яній основі.....	27
РОЗДІЛ 3 МЕТОДИКА ВІДНОВЛЕННЯ ІКОНИ «ПОКРОВА БОГОРОДИЦІ» ХІХ СТ. З ФОНДІВ К-ПДІМЗ.....	38
3.1 Розвиток іконографії Покрови Богородиці в українському мистецтвознавстві.....	38
3.2 Методика відновлення ікони «Покрова Богородиці».....	45
3.3 Методи збереження пам'яток на дерев'яній основі.....	55
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Збереження та відновлення творів, які стали свідками минулих епох, є важливим та надзвичайно необхідним завданням у сучасному світі. Твори мистецтва становлять важливу частину історико-культурної спадщини, яка потребує глибокого дослідження. Недотримання температурно-вологісного режиму, механічні та мікологічні чинники, а також воєнні дії спричиняють втрату або пошкодження великої кількості культурної, мистецької та історичної спадщини. Проблеми осипання фарбового шару загрожують втратою автентичності творів. Тому сьогодні надзвичайно актуальним є питання розробки системи прийомів та методів консервації та реставрації творів мистецтва з метою збереження художньої, етичної, естетичної, документальної, історичної, культурної та наукової цінності вітчизняної історико-культурної спадщини.

Аналіз досвіду фахівців у сфері реставрації дозволяє детально розглянути застосовувані ними методи та підходи, а також виявити характер проблем, що виникають у процесі відновлення. Фарбовий шар, як ключовий елемент ікони, визначає її художню та естетичну цінність, а також кольоровий і візуальний аспект пам'ятки. Його взаємодія з іншими структурними елементами впливає на збереженість і довговічність твору. Відновлення цього шару є пріоритетним завданням реставрації, спрямованим на збереження автентичності пам'ятки та забезпечення її відповідності вимогам сучасного музейного зберігання.

В умовах зростаючого інтересу до збереження національної культурної спадщини важливо не лише зберігати, але й розвивати методологію реставрації з урахуванням новітніх досягнень науки. Відновлення ікон, зокрема фарбового шару на дерев'яній основі, вимагає досконалого володіння сучасними методиками та розуміння особливостей іконопису, що робить дослідження у цій галузі надзвичайно актуальними. Зокрема, в українській іконографії Діву Марію зображали як небесну заступницю. Велика кількість сюжетів Богородиці

свідчить про те, що кожен з них є цінним і потребує вивчення та збереження для наступних поколінь. Ікона «Покрова Богородиці» XIX століття з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника містить різноманітні пошкодження, характерні для ікон цього періоду. Її фарбовий шар став свідком часу, зберігаючи історичні події та технічні особливості художнього стилю епохи. Обрана тема магістерської роботи спрямована на розвиток сучасних підходів щодо відновлення твору мистецтва із збереженням його автентичності та історичної цінності. Тема є актуальною в контексті розвитку методики відновлення фарбового шару картин на різних основах, особливо на дерев'яній, що сприятиме розвитку як теоретичних, так і практичних аспектів консервації мистецтва. Ця робота не лише сприятиме збереженню конкретного твору, але й удосконаленню реставраційної методології в Україні.

Об'єкт дослідження – вітчизняна методика консервації-реставрації творів станкового живопису.

Предмет дослідження – методи відновлення фарбового шару ікони на дерев'яній основі.

Мета дослідження: проаналізувати методи відновлення фарбового шару у вітчизняній реставраційній справі та розробити методику реставрації ікони «Покрова Богородиці» XIX ст.

Відповідно до мети були визначені наступні **завдання**:

- з'ясувати особливості та етапи формування української реставраційної методики;
- проаналізувати вітчизняний досвід реставрації живописних творів;
- дослідити різновиди та причини втрати фарбового шару;
- проаналізувати методи відновлення фарбового шару на дерев'яній основі;
- охарактеризувати розвиток іконографії образу Покрови Богородиці;
- розробити методику відновлення ікони на дерев'яній основі;
- визначити методи збереження пам'яток на дерев'яній основі.

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань були використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. До загальнонаукових методів належать: історіографічний, що передбачає аналіз наукових публікацій за темою дослідження, історичний – для вивчення розвитку реставраційних практик в історичній ретроспективі та метод систематизації отриманих у результатів. Особливу роль у роботі відіграли спеціальні методи: мистецтвознавчі – іконографічний та іконологічний під час дослідження іконографії образу Покрови Богородиці та методи прийняті у сфері реставрації – метод візуального дослідження стану збереження та аналізу технологічних характеристик творів станкового живопису.

Практичне значення роботи. В результатів дослідження було розроблено та апробовано методику відновлення фарбового шару ікони XIX ст. «Покрова Богородиці» з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – К-ПДІМЗ), яка може бути використана у процесі відновлення фарбового шару картин на дерев'яній основі.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були апробовані у вигляді доповідей з тем: «Методичні прийоми відновлення фарбового шару картини», на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2023–2024 н.р. (09-10 квітня 2024 р.) та «Проблеми розкриття живописного шару ікони «Покрова Богородиці» з фондів К-ПДІМЗ» – III Мистецькому симпозиумі пам'яті професора Бориса Негоди (05 квітня 2024 р.).

Публікації. Результати дослідження було опубліковано: одна стаття в збірнику наукових праць та одні тези в збірнику доповідей круглого столу.

Структура роботи включає: вступ, три розділи, які містять сім підрозділів, висновки, список використаних джерел з 81 найменування, додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – ____ сторінок, з яких основний текст становить 67 сторінок.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що історія розвитку та становлення реставраційних принципів в Україні починається з XVIII століття. До них відносять: мінімальне втручання, збереження автентичності та використання матеріалів, сумісних з оригіналом. Основне завдання реставратора – не змінювати, а зберігати культурну спадщину. Сучасна наука значно вдосконалила ці методи, включивши до них новітні хімічні та фізичні дослідження. Серед основних методів реставрації виділяють консервацію, часткове відновлення втрачених елементів та повну реставрацію. Реставратор повинен мати глибоке розуміння історичного та культурного контексту, що дозволяє зберегти культурну цінність об'єкта.

Вагомий внесок у збереження автентичності пам'яток в українській науці зробили В. Цитович, Т. Тимченко, В. Овсійчук, О. Сидор, та В. Луц. У той час, коли світові практики застосовували актуальні підходи до мінімізації втрат і використання природних матеріалів, їхні методи були більш сучасними та дослідженими. Ці підходи сприяли захисту національної мистецької спадщини та її передачі майбутнім поколінням, наприклад, через укріплення левкасу та тонування пуантеллю олійною фарбою.

Дослідивши втрати фарбового шару, з'ясовано, що найбільш руйнівну дію чинять коливання температурно-вологісного режиму, які спричиняють зміну розміру основи та в наслідку – осипання верхніх шарів, природні процеси старіння, механічні пошкодження, помилки в техніко-художніх прийомах, порушення реставраційних норм – все це також згубно впливає на твори мистецтва, які потребують негайного укріплення цінного фарбового шару. Високоякісні матеріали забезпечують стабільність фарбового шару, попереджаючи його вицвітання та потемніння з часом, що є критично важливим для збереження автентичного тону і текстури оригінального живопису.

Аналізуючи втрати можна прийти до висновків, що для збереження довговічності пам'яток, необхідно керувати реставраційними принципами, використовувати якісні оборотні матеріали, уникати додавання власних деталей до твору під час останнього етапу відновлення. В більшій мір краще залишити пам'ятку на процесі консервації, чим погіршити її естетичний вигляд. Насамперед, необхідно детально вивчити отриманий експонат, документуючи кожен деталь, далі необхідно укріпити осипаючі шари та підібрати для цього найбільш дотичний метод. Ще одним важливим етапом є очищення, або розкриття, включає зняття або потоншення лакової плівки (за її наявності), а також видалення забруднень і пізніших записів, що не відповідають автентичному вигляду твору. Наступні процеси: доповнення втрат ґрунту та фарбового шару, проведення тонування, а також нанесення захисного шару лаку для стабілізації твору. Завдяки цим етапам усувають та стабілізують руйнування фарбового шару.

Вивчаючи реставраційні підходи провідних фахівців, потрібно розпочинати з дослідження й трактування образу, що допоможе в майбутньому з точністю відретушовувати втрати фарбового шару. В ході мого практичного заняття, реставрації «Покрови Богородиці» XIX ст., дослідили, що культ Богородиці набув популярності в ранньохристиянській Візантії, далі був сприйнятий Київською Руссю, поєднавши релігійний і культурний виміри, образ набув найбільшої популяризації в козацьку добу, що характеризується регіональними мистецькими впливами та новаторськими техніками, зокрема ліпниною та рельєфним декором. Регіональне розмаїття іконографічного представлення підкреслює унікальну культурну самобутність українського сакрального мистецтва, тоді як інтеграція світських елементів відображає динамічну взаємодію між традиціями та інноваціями з XIV–XIX ст. Для цих ікон характерні барокові деталі, що можна помітити в інтер'єрному зображенні заднього плану нашої ікони.

В ході реставрації ікони «Покрова Богородиці» XIX ст., ми розробили методику відновлення фарбового шару, що в майбутньому допоможе

наступним фахівцям з легкістю шукати інформацію. Ми відновили фарбовий шар, намагалися зберегти автентичність пам'ятки, ліквідували неякісні втручання, описали процеси, складнощі з якими стикнулися. Реставраційні етапи включали: очищення тильної сторони від забруднень, укріплення фарбового шару, ліквідацію наслідків попередніх втручань, а також нанесення нових реставраційних шарів у місцях втрат. При цьому важливо використовувати сучасні методи дослідження, які дозволяють глибше вивчити матеріали і техніки, застосовані під час створення твору. Не менш важливим є знання властивостей хімічних розчинників, їх впливу на фарбовий шар та матеріали твору для збереження його структури та зовнішнього вигляду.

Особливу увагу слід приділяти умовам зберігання творів мистецтва, оскільки саме коливання температури та вологості є одними з найруйнівніших чинників для дерев'яних основ та фарбового шару. Регуляція мікроклімату є ключовою умовою для запобігання подальшому старінню та руйнуванню пам'яток. Оптимальні параметри температури (в межах $+17-21^{\circ}\text{C}$) та відносної вологості (50-65%) повинні суворо дотримуватись для збереження цілісності матеріалів, що дозволяє уникнути деформацій та розтріскування, які виникають внаслідок змін у фізичному стані дерева та фарби.

Загалом, реставрація творів мистецтва є не лише технічно складним процесом, а й серйозною науковою та етичною задачею, вона дозволяє зберегти історичну та мистецьку спадщину в її первісному вигляді і забезпечити її доступність для вивчення та насолоди майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріанова О. Б., Біскулова С. О., Орлик М. Ю., Форманюк Т. М. Портрет невідомої жінки з образотворчого зібрання НМІУ. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 2017. Вип. 2. С. 471-477. URL: <https://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/173> (дата звернення: 31.01.2024).
2. Андріанова О. Б., Біскулова, Орлик М. Ю., С. О., Форманюк Т. М. Ікона «Георгій Переможець» з колекції Національного музею історії України. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ : НАКККиМ, 2018. С. 195-198.
3. Антоненкова Н. О. Розшарування різночасового живопису з розділяючим шаром лаку с. 9-12. Міжнародна науково-практична конференція «*Актуальні питання мистецтвознавства: виклики XXI століття*», присвячена 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова: збірник статей. 13 жовтня 2016 р., ХДАДМ. Харків, 2016. С. 9-12. URL: <https://ksada.org/doc/confer-13-oct-2016.pdf#page=9> (дата звернення: 15.09.2024).
4. Багдзявичене Ю., Бражинскене Б., Вайнейкис А., Мишкинене, Петкутите И. Картина неизвестного художника XVII в. «Непорочное зачатие Девы Марии». Исследования и реставрация. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2018. С. 206-208.
5. Бардік М. А. Художник Києво-Печерської лаври Іринарх: переддень реставрації. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2017. С. 51-54.
6. Бевз М. Методологічні основи та підходи до реставрації пам'яток: *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 85-105.

7. Берlach О. П., Галькун Т.Д. Технологічні особливості матеріалів: живопис, реставрація (Технологічний практикум для бакалаврів, магістрантів образотворчого мистецтва). Луцьк: ПВД «Твердиня», 2017. 47 с. <https://core.ac.uk/download/pdf/153588476.pdf> (дата звернення: 31.01.2024).
8. Берlach О., Галькун Т. Технологічні особливості матеріалів: живопис, реставрація : методичні рекомендації для студентів спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація». Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2022. 30 с.
9. Білецька О. Біологічне обстеження пам'яток архітектури. *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 72-84.
10. Бобровський Т. А. «Микола Мокрий»: з історії найдавнішого чудотворного образу Софії Київської. *Софійський часопис: Збірник статей за матеріалами IX міжнародної науково-практичної конференції : «Софійські читання»*, присвяченої 1000-літтю першої літописної згадки про Софію Київську (1017-2017). Київ, 2019. Вип. 3. С. 99-128.
11. Большакова А. В., Михайлова Е. Е. О процессе реставрации иконы «Спас Нерукотворный Образ». *Terra artist. Искусство и дизайн*. №1. 2021. С. 64–67.
12. Брей Н. Техніко-технологічні методи дослідження олійного живопису. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2006. Вип. 3. С. 346-355. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/khud_kult_2006_3_30 (дата звернення: 05.12.2023).
13. Волік К. С. Реставрація живописного твору Є. Г. Волошинова: практичні рекомендації. *Образотворче мистецтво*. 2012. № 3. С. 29-33. URL: <https://www.visnik.org.ua/pdf/v2012-03-08-volik.pdf> (дата звернення: 15.09.2024).
14. Волохата О. В. Ікони київської школи малярства середини XVIII – другої половини XIX ст. в зібранні НМІУ. *Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Вип. 5. 292 с.

- 15.Гелитович М. Іконографія свята Покрови Пресвятої Богородиці. Релігійно-інформаційна служба України : веб-сайт. URL: https://risu.ua/ikonografiya-svyata-pokrovi-presvyatoyi-bogorodici_n51412 (дата звернення: 15.09.2024).
- 16.Гелитович М., Сойка Л. Ікона «Богородиця Одигітрія XVI століття. Уточнення атрибуції та реставрації пам'ятки. Волинська ікона: дослідження та реставрація. *Науковий збірник: Матеріали XX міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 27-28 серпня 2013 року. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. Вип. 20. С. 144-148. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Volokhata_Oksana/Ikony_kyivskoi_shkoly_maliarstva_seredyny_XVIII_druhoi_polovyny_XIX_stolittia_v_zibranni_NMIU.pdf (дата звернення: 31.01.2024).
- 17.Гордієнко Д. Становлення та розвиток культу Покрови Пресвятої Богородиці в Середньовічній Україні. Гетьманські читання. Покрова Пресвятої Богородиці – в історії української культури та українського війська. *Збірник наукових статей*. Вип. IX, 2019. С. 5-25.
- 18.Гренберг Ю. И. Технология, исследование и хранение произведений станковой и настенной живописи. Москва: Изобразительное искусство., 1987. 346 с.
- 19.Гуцуляк Р. Загальні положення. Основні принципи та правила ведення науково-реставраційних робіт. Вимоги до матеріалів. *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 7-9.
- 20.Дерев'янка А., Хомутов І. Дослідження впливу вибору художніх матеріалів на збереження твору мистецтва на прикладі реставрації твору С. І. Васильківського «Степовий пейзаж». *Актуальні питання гуманітарних наук*. Серія: Мистецтвознавство. 2023. Вип. 63, том 1. С. 61-71. http://www.aphn-journal.in.ua/archive/63_2023/part_1/9.pdf (дата звернення: 15.09.2024).
- 21.Дубик Ю. Методика дослідження та проектування реставраційних робіт на пам'ятках дерев'яної архітектури. *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 196-212.

22. Ікони Козацької Покрови: дослідження музейниці з Херсона. Район. Історія : веб-сайт. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/637587-ikoni-kozatskoj-pokrovi-doslidzhennya-muzeynitsi-z-khersona> (дата звернення: 15.09.2024).
23. Іконопис (частина 1). UKRART STORY : веб-сайт. URL: <https://ukrartstory.com.ua/tekst-statti/ikonopis-chastina-1.html> (дата звернення: 31.01.2024).
24. Капоріков Д.Л., Колодницький Л.Б., Остапчук А.М. Реставрація картини Платона Бориспольця «Проповідь апостола Андрія» з Андріївської церкви міста Києва. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р : НАКККиМ, Асоціація реставраторів України, 2017. С. 131-135.
25. Кириллова К.О. Дослідження і реставрація афонської ікони «Достойно Єсть – Богоявлення» з колекції Свято-Троїцького Іонинського монастиря. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р. : НАКККиМ, Асоціація реставраторів України, 2017. С. 121-124.
26. Коваль Е., Митківська Т. Оцінювання ушкодженості мікроміцетами ікон зі збірки Музею волинської ікони. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Вип. 20. С. 145-147.
27. Комаренко О.І., Лушпієнко І.Г. Накопичення освітленості музейними предметами. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ : НАКККиМ, 2016. С. 41-44.*
28. Кондратюк А. Ю. Матеріали з історії реставрації ікон іконостаса Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ : НАКККиМ, 2018. С. 139-145.*

29. Коритнянська В. Ікона та деякі представники типу arthropoda в умовах житлового приміщення людини. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. 2017. Вип. 24. С. 175 -179.
30. Курінний П. Три роки праці реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту. *Український музей*. Київ, 1927. Зб. 1. С. 159-168.
31. Кучма Н. І. Традиція коронування чудотворних ікон Богородиці в українській церкві XVIII–XIX ст. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, Вип. 14, Кам'янець-Подільський, 2017. С. 65-72.
32. Левицька Ю. С. Особливості реставрації українського живопису на полотні 80-х років XX століття на прикладі творів В. Лисенка та М. Соченко. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ : НАКККІМ, 2018. С. 165-171.
33. Любківська В. Є. Роль реставрації в атрибуції творів живопису (з колекції Чернівецького художнього музею): *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2017. С. 161-165.
34. Магінський В. Дослідження та реставрація ряду ікон Свято-Миколаївської церкви с. Будаки. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*: зб. матеріалів доповідей XX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27-28 серпня 2013 року. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. Вип. 20. С. 206-212.
URL: http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/vidannja/volinska_ikona_doslidzhennja_ta_restavracija_naukovij_zbirnik_vipusk_20/4-1-0-202 (дата звернення: 15.09.2024).
35. Мартинюк І. О. Співпраця Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Національного науково-дослідного реставраційного центру України у справі збереження культурної спадщини. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м.

- Київ, 06-07 червня 2017 р. : НАКККиМ, Асоціація реставраторів України, 2017. С. 165-168.
36. Марченко І. Я. Консервація та (або) реставрація живопису: порівняння сучасного практичного досвіду «західного» та вітчизняного музею. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ : НАКККиМ, 2018. С. 182-185.
37. Мигидюк А. Інсектицидна обробка деревин. *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 553-565.
38. Москалюк І. Тема ангелів на іконах Богородиці XVII – поч. XIX ст. з колекції музею волинської ікони. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Науковий збірник. Вип. 24. Матеріали XXIV Міжнародної наукової конференції, присвяченої 350-річчю від дня народження Йова Кондзелевича. Луцьк, 2017. С. 88-100.
39. Обухович Л. З досвіду роботи художника-реставратора Волинського краєзнавчого музею (30 років від започаткування реставраційної справи у ВКМ). *Волинська ікона: дослідження та реставрація*: зб. матеріалів XX міжнар. наук. конф., 27-28 серпня 2013 р. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. Вип. 20. С. 30-36. URL: http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/vidannja/volinska_ikona_doslidzhennja_ta_restavracija_naukovij_zbirnik_vipusk_20/4-1-0-202 (дата звернення: 05.12.2023).
40. Павленко О. Дослідження умов зберігання та стану збереження ікон у музеях волинського регіону. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*: Науковий збірник. м. Луцьк. Вип. 24. С. 164-172.
41. Петліна Д. Д. Особливості реставраційної практики Державних науково-дослідних реставраційних майстерень у 1950-ті рр. Музеї і реставрація. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Київ, 2018. с. 214-217.
42. Покрова Пресвятої Богородиці. Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» за участі Інституту програмних систем НАН України : веб-сайт. URL: vue.gov.ua (дата звернення: 15.09.2024).

- 43.Почеква А. Закріплення місць розшарувань та відставань тиньку від основи ін'єкційним методом з використанням готових розчинів: *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 595-597.
- 44.Почеква А. Закріплення темперного і клейового фарбового шару стінопису з використанням гідроксипропілцелюлози: *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 598-600.
45. Почеква А. Дослідження двосторонньої ікони «Пієта», «Свята Мучениця Варвара» XVIII ст. із церкви Івана Хрестителя села Дорожів Дрогобицького району Львівської області у контексті проведення процесу розшарування малярських шарів та перенесення на нову основу. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2023. Вип. № 51. С. 81-97.
- 46.Прокопенко І. Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини: *методичний посібник*. Київ : Саміт-книга, 2022. 434 с.: іл.
47. Реставрація картини «Історичний сюжет». Національний науково-дослідний реставраційний центр України : веб-сайт. URL: <http://restorer.kiev.ua/?p=7806> (дата звернення: 15.09.2024).
48. Рішняк О., Садова О. Рекомендації з реставрації стінопису в мурованих і дерев'яних спорудах. *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 577-587.
49. Рішняк О., Садова О. Реставрація монументального малярства. Загальні настанови. *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 566-573.
50. Ромащенко В. М. Дослідження і консервація ікони Богородиці з немовлям зі збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного Заповідника. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р. : НАКККиМ, Асоціація реставраторів України, 2017. С. 277-281.

51. Рыжова О. О., Ивакина И. Ю., Батенко Н. М., Распопина В. А. Особенности стиля, техники и технологии лаврских икон (на примере памятников из коллекции Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 2017. С. 229-236.
52. Славінська Г. О. Консервація та реставрація шпалер у майстерні реставрації тканин Львівської національної галереї мистецтв ім.Б.Г.Возницького. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2017. С. 266-268.
53. Сланський Б. Техніка живопису та реставрації : Київ, Мистецтво, 2009. 304 с.
54. Сомик-Пономаренко І. М. Дослідження прийомів створення рельєфних левкасів в українському іконописі та західноєвропейському живописі на прикладі практичного відтворення технік. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р. : НАКККиМ, Асоціація реставраторів України, 2017. С. 296-297. URL: https://nakkkim.edu.ua/images/Instytutu/nauka/vydannia/2017_muzei_ta_restavratsiia.pdf (дата звернення: 15.09.2024).
55. Сотська Г. І. Пічкур М. О. Матеріали і техніка олійного живопису : навч. Посібник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2013. 114 с.
56. Стріленко Ю. Позолотні роботи в реставрації пам'яток архітектури. *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 632-650.
57. Такіров Т. Н. Специфіка та технологія золочення рельєфних поверхонь. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 10. С. 76-77.

- 58.Ташлай Н. Ікони «Покров Богородиці» у збірці Національного художнього музею України (НХМУ): шляхи надходження та особливості іконографії, Київ, 2023. 64 с.
59. Тимченко Т. Р. Методи захисту основ станкового живопису (історія та сучасні технології) : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів зі спеціальності «Реставрація творів станкового живопису». Київ : ПВП «Задруга», 2015. 85 с.
- 60.Тимченко Т. Реставрація ікон Ігорівської Богоматері та Св. Миколи Мокрого у 1924 році (за матеріалами Київської архівів). *Культурологічна думка: Музеєзнавство та пам'яткознавство*. 2012. № 5. С. 156-166. URL: lostart.org.ua (дата звернення: 15.09.2024).
- 61.Титов М. Ф. Визначення та опис стану збереженості творів станкового живопису : методичні рекомендації. Луганськ : Світлиця, 2007. 32 с.
62. Хребтенко М. Дослідження та реставрація ікони «Богородиця з немовлям» з НМНАПУ як приклад «віртуального» розкриття пам'ятки зі складною стратиграфією. *Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 257-267.
- 63.Чапля А. Є. Мікробіологічний стан дерев'яної церкви Святого Юра (XV–XVII ст.) у Дрогобичі. Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Київ, 2017. С. 315-316.
64. Черевко І. А., Літвінчук Д. В., Головатенко Ю. Г. Особливості збереження підземних пам'яток Києво-Печерської лаври : Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності, 2017. С. 316-319.
65. Черненко А.Ф. Нормативно-правове регулювання режиму зберігання музейних цінностей : *Музеї та реставрація: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Київ 2017. С. 320.
- 66.Чудотворна ікона Покров Богородиці - історія і значення образу. Янтар Полісся : веб-сайт. URL: yantar.ua (дата звернення: 15.09.2024).

67. Шевченко Н. Хіміко-технологічне дослідження поліхромного розпису фрагменту іконостасу XVII ст. – правої ступки царських одвірок з колекції музею волинської ікони (м. Луцьк). *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Вип. 20, м. Київ. С. 180-186.
68. Щит О.В. Превентивная консервация музейных коллекций и ее роль в сохранении историко-культурного наследия. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ : НАКККіМ, 2018. С. 310-311.
69. Якубовська О.П. Методи розчистки пізніших фарбових нашарувань поліхромного різьблення у реставраційній практиці. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 10. С. 80-81.
70. Янчишин Ю. Основи збереження та консервації нерухомих творів мистецтва з дерева. *Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини*. Київ : Саміт-книга, 2022. С. 615-631.
71. Яхонт О.В. Проблемы научной реставрации и состояние реставрационной отрасли. *Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток*: тези доп. 3 міжнар. наук.-практ. конф. (22–24 травня). Київ, 2001. 197 с.
72. Bielen A., Krstulovic N., Nudronja D., Babić I., The PlasmaArt Project – Application of Atmospheric-Pressure Plasma Jets in Conservation-Restoration of Wooden Objects. Portal : Croatian Conservation Institute. pp. 145-158. URL: https://www.academia.edu/95961610/PlasmaArt_Project_Application_of_Atmospheric_Pressure_Plasma_Jets_in_Conservation_and_Restoration_of_Wooden_Artwork (дата звернення: 31.01.2024).
73. Conservation uncovers 'Lost demon' in Joshua Reynolds painting. Icon (The Institute of Conservation) : веб-сайт. URL: [Conservation uncovers 'Lost demon' in Joshua Reynolds painting \(icon.org.uk\)](https://www.icon.org.uk/news/conservation-uncovers-lost-demon-in-joshua-reynolds-painting) (дата звернення: 15.06.2024).
74. Czernichowska J., Dziduc Znaczenie J., Kułakowska D., Tkaczyk A., Wojtowicz L. Wybranych metod konserwacji i restauracji malarstwa na podłożach

- plóciennych oraz ich rola w kształceniu konserwatorów dzieł sztuki w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. *Ogrody Nauk i Sztuk*. 2021. P. 309-324. URL: https://www.researchgate.net/publication/363147495_Znaczenie_wybranych_metod_konserwacji_i_restauracji_malarstwa_na_podlozach_plociennych_oraz_ich_rola_w_kształceniu_konserwatorow_dziel_sztuki_w_Akademii_Sztuk_Pieknych_w_Warszawie (дата звернення: 15.09.2024).
75. Gianfranco Di Miceli. Reverse Modelling Process to support of a Flemish Wooden Altarpiece Physical Restoration. Virtual reconstruction and restoration. Comparing methodologies, practices and experiences. University of L'Aquila. 2021. P. 1-12. URL: https://www.academia.edu/92142126/Reverse_Modelling_Process_to_support_of_a_Flemish_Wooden_Altarpiece_Physical_Restoration (дата звернення: 18.09.2024).
76. Hoeniger C. The Development of Principles in Paintings Conservation: Case Studies from the Restoration of Raphael's Art Case Studies from the Restoration of Raphael's Art,» from: *Conservation: Principles, dilemmas, and uncomfortable truths*. London, 2009. P. 100-112. URL: (PDF) «The Development of Principles in Paintings Conservation: Case Studies from the Restoration of Raphael's Art,» from: *Conservation: Principles, dilemmas, and uncomfortable truths* (London, 2009) | Cathleen Hoeniger - Academia.edu (дата звернення: 05.12.2023).
77. Jancovicova V., Kozakova Z., Krcma F., Rehakova M., Tino R., Vizarova K. Plasma Technology in the Preservation and Cleaning of Cultural Heritage Objects. Taylor and Francis Group. 2021. https://www.academia.edu/108483347/Plasma_Technology_in_the_Preservation_and_Cleaning_of_Cultural_Heritage_Objects (дата звернення: 05.12.2023).
78. Klimov I. Actual Restoration and Preservation Problems of the Ukrainian Wooden Churches. Rescuing the Hidden European Wooden Churches Heritage : *An International Methodology for Implementing a Data Base for Restoration Projects*. Italia, 2006. P. 184-187. https://www.academia.edu/44955026/Actual_Restoration_and_Preservation_Probl

ems_of_the_Ukrainian_Wooden_Churches?ri_id=103708 (дата звернення: 05.12.2023).

- 79.Preservation and Restoration of an Old Wooden Icon with Complex Carved Ornaments, in a Conservation State of Precollapse. MDPI: веб-сайт. URL: Preservation and Restoration of an Old Wooden Icon with Complex Carved Ornaments, in a Conservation State of Precollapse (дата звернення: 08.09.2024).
- 80.Rushfield R. A., Stone J. H. Conservation of easel paintings. Routledge, 2021. 889 p. URL: <https://www.routledge.com/Conservation-of-Easel-Paintings/Stoner-Rushfield/p/book/9780367547646> (дата звернення: 06.04.2023).
- 81.Sozzani L. Pushing the Borders of Retouching and Reconstruction (of Paintings): Can Enough Ever Be Too Much? *Pushing the borders of retouching and reconstruction*. 2010. pp. 125-141. URL: https://www.academia.edu/14506398/Pushing_the_Borders_of_Retouching_and_Reconstruction_of_Paintings_Can_Enough_Ever_Be_Too_Much (дата звернення: 05.12.2023).